



ԲԱԶՄԱՎԷՊ

Ը ՏԱՐԻ ԹԻՒ 15.

1850

ՕԳՈՍՏՈՍԻ 1

Բ Ա Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն

ԱՇԽԱՏԱԿԻՏԱԿ

Ե .

Հերակլիտոս և Գիսկրիտոս :

ԱՐԴՅՈՒՆ Ի սկզբանէ երջանիկ վիճակի մէջ հաստատուեցաւ , որուն ծածուկ վկայութիւն մ'ունի ինքն իրմէ , և յոյս մ'ալ հասնելու անոր . ասկից կը ծնանի իր ուրախութիւնը և իր ծիծաղը . բայց գրեթէ նոյնպէս հնուցմէ ալ թշուառութեան մէջ ընկած ըլլալն ալ գիտէ և կը տեսնայ , ասկէց է իր տրտմութիւնը և իր լացը : Գրեթէ բոլոր մարդկային գործողութիւնք կամ առջինէն կամ երկրորդէն մասն ունին . և գրեթէ մարդուս զէմքը որ իր սրտին հայելին է՝ միշտ կամ ուրախութեան կամ տրտմութեան կերպարան կ'առնու . երեսները կամ տրտմութեամբ կախուած են կամ ուրախութեամբ սգար-

զած . աշուրները կամ ծիծաղով կը փայլին կամ արցունքով . նոյն իսկ արցունքը երբեմն ուրախութեան երբեմն տխրութեան կը ծառայէ , այնչափ մօտիկ են աս երկուքին աղբիւրներն , և այնչափ շուտով իրարու կը յաջորդեն :

Բայց թէպէտև ասոնք այսպէս մօտիկ և հարազատ են մարդուս , բայց բնութեամբ ալ ամենեւին իրարու հակառակ , պէտք է զտնել թէ ո՞րն է աւելի յարմար կամ վայելուչ մարդուս : Թէ որ ուրախութեան և տրտմութեան առիթները քննելու ըլլանք , առանց տարակուսի վերջինները աւելի զօրաւոր և ստոյգ են , վասն զի ամէն տեղ ամէն ատեն մարդիկ խօսատվանած են թէ

Թշուառ և վշտալից վիճակի մը մէջ են, և թէ աշխարհիս բարութիւններն և զուարճութիւններն խաբէական բաներ են . և նոյն իսկ զանոնք գովող և սիրողներն ալ լաւ մը փորձեւէն վերջը՝ կը խոստովանին իրենց խաբուած ըլլալը : Եւրո վրայ խօսքերնիս չեմք երկրնցըներ, վասն զի թէ որ ոչ որ ալ չըսենք՝ գոնէ խիստ քիչ մարդ պիտի գտնուի հակառակ կարծեօք : Ուստի խնդիրը կը մնայ՝ թէ մարդ չորս դին և նաև իր վրայ տեսակ տեսակ չարիք և նեղութիւն տեսնալով՝ պէտք է ծիծաղի թէ լայ :

Ետենօք հին Յունաց փիլիսոփայից մէջ երկուք մը կային, զրեթէ Ժամանակակից, մէկն յԱփեսոս՝ Հերակլիտաս անունով, մէկալն յԱբդերա՝ Վիմոկրիտոս անուն . առաջինը անդադար կը մտածէր և կը տեսներ մարդկան խեղճութիւններն, հակասական և փնտաւար գործքերն, անպատշաճ մտածութիւններն, և պարզ ըսելով՝ խենթ ու խելառ կրքերն և անոնց հետեանքներն . և անդադար կու լար կ'ողբար անոնց վրայ : Երկրորդն ալ նոյն բանը տեսնելով և դիտելով՝ անդադար կը ծիծաղէր . մարդ մը տեսածնուն պէս՝ մէկը անոր սրկսութիւններն և խեղճ վիճակն մը տածելով՝ արցունք կ'արձրկէր, մէկալն անոր թեթեամսութիւններն մտածելով՝ ծաղը կ'արձրկէր . մէկին աչքը միշտ արցունք, մէկալինը միշտ ծիծաղ . մէկուն բերանը միշտ ա՛հ, ա՛հ, մէկալինը՝ միշտ հա՛ հա՛ :

Հերակլիտաս կ'ըսէր . Պէտք է որ մարդ անդադար լայ և ողբայ իր և իր նմանեացը չարեացը վրայ, թէ որ սիրտ ունի : մանաւանդ մտածելով չարեաց ծանրութիւնը և չարաց բազմութիւնը . ևս առաւել ինքն իր վրայ դառնալով և չորս դին չարեօք առած տեսնելով՝ պէտք է որ սրտակտուր ըլլայ . ողբալն՝ դատապարտել մ'է չհաւնելու գործքերը . քանի որ մարդիկ այս խեղճ վիճակին մէջ են՝ ողբալու արժանի են, և որովհետեւ այն վիճակէն դուրս չեն ելլեր՝ միշտ ողբալի են :

Վիմոկրիտոս ալ կ'ըսէր . Սարգս սրկասաւոր է, պակասութիւններն պէտք է արհամարհել . արհամարհելն ծիծաղելով կ'ըլլայ և ոչ լալով . ծիծաղելու տեղ լալու ըլլաս՝ կարծիք մը կու տաս թէ այնչափ արհամարհելի չեն այն չարիքներն՝ որ արցունքներովդ կը պատուես . չարիքներն ալ շատ հեղ այն պէս կարծուելէն չար կ'երեւան, և միշտ չար կ'երեւան : Ի՞նչ որ մարդիկ իրենք իրենց չար չհասցընէին, թերեւս զթալու էին, բայց երբ իրենք իրենց կը փնտսեն՝ ինչպէս վրանին ծիծաղինք : Եւ որովհետեւ մարդիկ այս ճամբան բռնել կ'երթան, միշտ ծիծաղելու արժանի են :

Եւսոնց պատճառները ըսելով՝ մարդ երկուքին ալ կրնայ իրաւունք տալ . բայց որովհետեւ մէկ կողմէն՝ չի կրնար միանգամայն թէ Հերակլիտաս և թէ Վիմոկրիտոս ըլլալ, չի կրնար նոյն գործողութեան վրայ թէ լալ և թէ ծիծաղիլ . մէկալ կողմէն ալ չի կրնար իր չորս դին պատած չարեաց անտարբեր ըլլալ, պէտք է կամ մէկուն հետեի և կամ մէկալին : Եւ արդէն առանց դաս առնելու՝ մարդիկ երկու բաժնուած՝ ոմանք Հերակլիտեան են ոմանք Վիմոկրիտեան . և թէ որ հիմայ ընկերութեան մէջ այս խնդիրս ձգես՝ կը տեսնես որ մէկէն երկպառակութիւն կ'ըլլայ, մէկը այս կողմը կը պաշտպանէ, մէկալն այն կողմը : Պէտք է որ ասոնցմէ մէկն աւելի իրաւացի ըլլայ քան զմէկալին : Այս գտնելու համար՝ յարմար և զուարճալի հնարք մը կը սեպեմ՝ այն երկու հակառակ կարծեաց մեծ առաջնորդներուն վարքը քննել, և տեսնել թէ իրենց դրած սկզբունքով ինչ հետեցուցին, և ինչ համարմունք ձգեցին վրանին՝ իրենց Ժամանակակիցներէն : Եւս երթանք յԱփեսոս :

Հրապարակին մէջ փնթի մարդ մը կը տեսնաք, լալիւն մարդ մը կը տեսնաք, ծուռ աչքով, մուծ նայուածքով, մուծ խօսուածքով . անդադար հստալող մարդը տեսաք . անիկայ է Հերակլիտաս . ամէնքը իրեն անուն դրած են

Սթին մարդ : Հերակլիտաս միշտ սև կը տեսնայ կամ միշտ սևերը կը տեսնէ . մարդկանց պակսութիւնները տեսնելով, մտածելով, ողբալով՝ գրեթէ մարդկութիւնն ալ պակսութիւն մը եղած է աչքին : Բոլոր աշխարհս խենթերու և չարերու տեղ մը կ'երևայ իրեն . որոնց մէջ ամենէն անշնաս մանր տղաքներն գտնելով՝ կ'երթայ անոնց հետ կը խաղայ . գուցէ կը մոռնայ՝ թէ ինքն ալ մեծ տղայ մըն է ինչպէս ուրիշ մարդիկն ալ զորոնք կը դատաւարտէ , և թէ տղաքն ալ մեծ մարդիկն ալ նոյն բաներն կ'ընեն , բայց իրենց համեմատ , մէկը մեծ մէկան պզտիկ : Երեւոյթ . Երեւոյթ եկեր իրմէ օրէնք կը խնդրեն . Ձեզի օրէնք տալ չըլլար , կ'ըսէ , վասն զի պիտի չարահայ . լաւ բաները լաւերու համար են . դուք լաւ չէք , ուրիշներն ալ լաւ չեն : Ինք զինքն ալ լաւ չի սեպեր , անոր համար կը նեղանայ Երեւոյթի որ զինքը կը պատուեն , և կը սիրէ զԵրեւոյթ վասն զի զինքը կը նախատեն : Մարդու բնութիւնը ծուռ կը տեսնէ՝ ու կուլայ , շտկել կ'ուզէ՝ կուլայ , չի կրնար շտկել՝ կուլայ . վերջապէս յոյսը կտրած՝ կը թողու գբաղաքն ու կ'երթայ լեռներու անձաւներու մէջ կը բնակի : Սրան հիւանդութիւն կու գայ , կը ջրգողի . կը օտիւսուի դառնալ նորէն մարդկանց մէջ , բայց անոնց չի հաւնիր , և ոչ բժիշկներուն . նաև սովորական խօսակցութեան կերպն ալ իրեն յարմար չերևար , բժիշկներուն կը հարցնէ , թէ Երեւոյթ կըրնա՞նք չորցնել . անոնք բան չեն հասկընար . այն ատեն կ'երթայ Հերակլիտաս անասնոց թրիքին մէջ կը թաթիսուի , որ կամ առողջութիւն գտնէ կամ մահ , և կը գտնէ ետքինս :

Դատնանք հիմայ Երեւոյթ : Հեռու աշխարհքներէ եկած պանդուխտ մը կը տեսնա՞ք , ձեռքը դեռ ճամբորդութեան գաւազանն կայ , թւին տակն ալ գիրք մը , զձեզ տեսնելուն պէս ծիծաղեցաւ . որուն որ պատահեցաւ , որուն հետ որ խօսեցաւ՝ վրանին ծիծաղեցաւ . և տեսածներուն վրայ մտածե-

լով ալ դեռ կը ծիծաղի . ասիկայ է Դիմոկրիտոսն : Մարդկանց գրեթէ ամէն գործքերը թեթեամտութենէ մը առաջ եկած կը տեսնէ՝ ու կը ծիծաղի . Յունաստանէն ինչուան Երեւոյթի , անկէ ալ ինչուան Հնդկաստան կը քալէ , ամէն տեղ նոյն կը գտնէ զմարդիկ՝ փոքրախելք և մեծալիշտ . և ճանչնալով որ այս բանս փոխելու ճար չկայ՝ ընկերութենէ չի փախչիր , միշտ մարդկանց հետ կամ գրքերուն հետ է իր կենակցութիւնը . անդադար կը ծիծաղի մարդկանց վրայ , անոր համար որ ասոնք՝ չարիքը բարիքը կը կարծեն , կամ մտքերնին դրեր են թէ անոնց դիւրին դարման կայ , և չեն իմանար՝ որ ողբալով ոչ ներկայ չարիքն կ'անցնի , ոչ ապագայն կը փախչի : Իւրիշները իր կերպին վրայ կը նեղանան և պատճառը չեն հասկընար , նորէն վրանին կը ծիծաղի . քաղաքացիքն ալ դժարելով՝ զինքը խենթի տեղ կը դնեն , կը կանչեն զՀիպոկրատ բժիշկապետն որ Դիմոկրիտոսի խելքն գլուխը բերէ . Հիպոկրատ անոր քանի մը բան հարցնելով՝ կ'իմանայ ինչ լուսաւոր մտքի տէր ըլլալն , և կը դառնայ քաղաքացւոց կ'ըսէ , թէ Դուք Դիմոկրիտոսէն շատ մեծ խենթեր էք , և կը թողու կ'երթայ : Դարեհ Դարսից մեծ թագաւորն՝ աղջկանը մահուան վրայ անմխիթար սուգի մէջ ըլլալով՝ կը լսէ Դիմոկրիտոսին մշտած ծիծաղ բնութիւնը և կը կանչէ շատ բան կը խոստանայ իրեն՝ թէ որ զինքը կարենայ մխիթարել : Դիմոկրիտոս կը խընդրէ իրմէ որ հրաման տայ բոլոր աշխարհածաւալ տերութեանը մէջ իրեք հոգի գտնելու որ վիշտ մը ունեցած ըլլան . կը փնտռուին և չեն գտնուիր . կ'իմանայ Դարեհ՝ որ վիշտը սեփական են մարդու և անով կը մխիթարուի : Դիմոկրիտոս ալ ընկերութեան չարիքն՝ կարծիքէ դուրս բաներ չսեպելով՝ ամենուն հետ անխռով կ'ապրի ինչուան 109 տարի , գրեթէ Հերակլիտասին կրկին կեանքը :

Եյս կարճ նկարագրէս ալ կրնանք մտաբերել թէ Հերակլիտասին կերպը

դիւրաւ կը տանի զմարդ անհաւանութեան և անցուսութեան . ուրիշ վրայ խիստ դատաւոր մը կ'ըլլայ , և երթալով՝ ամենուն ալ դատող կ'ըլլայ . զէշ համարմունք մը կ'ունենայ հասարակաց վրայ , մարդկութիւնը ցած բան մը կ'երեւայ , և նախախնամութիւնն ալ կը մեղադրուի : Ինչէն անդին ինչ կը մնայ :

Վիմոկրիտոսն ալ կարելի է իր կերպով չափն անցուցեր է . սակայն աւելի շիտակ կ'երեւայ բռնած ճամբան . և իր ծիծաղը աւելի հաճելի կրնայ ըլլալ քան մէկալին դաւնացուցիչ ողբը . և թէ որ երկուքն ալ անօգուտ ըլլային մարդկանց՝ դարձեալ պէտք էր Վիմոկրիտոսինը ընտրել , ուսկից քոնէ իրեն փնաս մը չէր ըլլար , իսկ Հերակլիտոսին սուգը իրեն ալ ծանր էր ուրիշի ալ :

Եւ այն ալ ծիծաղն ալ կրնան ափշութենէ և հպարտութենէ առաջ գալ . երկուքն ալ զէշ : Արնան նաև կարեկցութենէ առաջ գալ . ասիկայ է լաւն , բայց չափի մէջ կենալով . մեր փիլիսոփայքն երկուքն ալ չափէն անցեր էին , բայց տարբերութիւնը այս է՝ որ Հերակլիտոսին կերպը շուտով կ'այլայլէ զչափն և անտանելի կ'ըլլայ . իսկ Վիմոկրիտոսին քիչ մը աւելին ալ տանելի է . վասն զի ծաղրը թեթեւ է քան զարցունքն :

Սիայն թէ մեր դիտմունքն այս փիլիսոփաներն դատապարտել կամ պաշտպանել չէ , հապա անոնց սկզբունքն և հետեանքն քննել . և ինչպէս այսքնութեան ստեղծ կը հարկադրինք մէկը քան զմէկալն վերադասել , այսպէս ալ կը հարկադրինք երկուքն ալ դատապարտել այն բանին համար՝ որ երկուքն ալ զմարդիկ բաղդի խաղալիկ սեպեցին , ամէն բան դիպուածով կամ բաղդին բռնութեամբը եղած : Ինչպէս որ ասոնց բռնած կերպին հետևողք կան , գուցէ այս ծուռ կարծեաց ալ տեղիք տուող գտնուին : Եւ որոնց երկուքին մէկ պատասխան տանք . թէ որ բաղդով հարկով է որ մարդիկ այդ չարեաց կը հանդիպին , ինչ կ'աշխատիք . դու ինչո՞ւ այդչափ կը հօգատ կը մնալս անդադար կու

լաս . դու ալ ինչո՞ւ ամէն հեղ իբրեւ նոր բաներու հանդիպած կը ծիծաղիս . ծիծաղէ մէկ անգամ լաւ մը բաղդին վրայ , դուն ալ լաւ մը լաց անգամ մը , անկէ վերջը ձեր բանը նայեցէք :

Իայց մենք որ աստուածապաշտ եմք և ոչ բաղդապաշտ , մենք պէտք է մտածեմք՝ որ ինչպէս Եստուած միայն է Եստուած , այսպէս ամենայն ինչ իր կամօքն , գիտութեամբն և ներելովն կ'ըլլան . մենք քիչ անգամ եղածներուն պատճառը գիտեմք , քիչ անգամ՝ հետեանքներն ալ կը տեսնեմք . ծիծաղնիս ալ , լացերնիս ալ կրնայ սխալ ըլլալ : Իսկ պէտք է ճանչնանք՝ որ իրաւ աշխարհս չարեօք լի է , և պէտք է սրտանց ցաւինք անոր համար , բայց պէտք չէ որ դրսուանց ալ յայտնեմք միշտ ցաւերնիս , անդադար անոնց վրայ խօսիմք կամ ողբամք . ուսկից առաջ կու գան՝ դատմունք , բամբասանք , գանգատանք , սրբոտի մաշուք , անհանգստութիւն խղճի , ևն . պէտք է չափաւոր ըլլայ ցաւերնիս , անանկ որ արդեւ չըլլայ մեր պարտքերուն և բարեմարդութեան : Սեռել մը տեսնանք՝ ինչ կ'ընենք , քիչ մը կը ցաւինք , կը կարեկցինք , արցունք մը կը բերենք , կ'երթանք մեր բանին կը նայինք . բայց թէ որ մենք մեր տրնէն մեռել մը ունենանք՝ անոր վրայ շատ կը ցաւինք , երկայն կ'ողբամք , աւելի արցունք կը թափեմք . այսպէս ալ ընելու է չարեաց վրայ . թէ որ մենք եմք չարեաց տէր՝ մեռելը մերն է՝ պէտք է մենք ողբամք . թէ որ ուրիշներն են՝ մեռելը ուրիշին է , մենք ցաւակից ըլլանք , թող ինքը ողբայ : Եւ ատ ողբացողը՝ կամ մեռելին տէր կը կարծուի , կամ մեռնելուն պատճառ , կամ դատող . իրենք ալ անիրաւութիւն է : Եստուած պիտի դատէ և ոչ մենք . մենք պիտի ճանչնանք զբարին որ հետեւինք և պաշտպանեմք . պիտի ճանչնանք զչարս ալ՝ որ չընեմք և զգուշանամք : Եւ շխարհք լի է չարեօք , բայց ոչ եթէ միակտոր չարութիւն է . բարի ալ կայ չար ալ կայ , ոչ Հերակլիտէս պէտք է ըլլալ ոչ Վիմոկրիտոս . թէ որ չարիքը չորս դիպ ա

ուեր է լալով լալով ինչ օգուտ կ'ընեն քեզի . կամ ծիծաղելով կ'ազատին անկէ : Այնպիսի մարդու վայել այն է՝ որ մարդ ճանչնայ թէ ամէն բան Մատուծոյ տնօրինելովն կ'ըլլան , և ջանայ իր կամքն ալ Մատուծոյ կամայն միաբանել . այն ատեն ոչ լաց հարկաւոր է ոչ ծիծաղ : Բայց որովհետեւ ընկերութեան մէջ եմք , և երբեմն ուրախ մը կը տեսնամք՝ երբեմն տրտում մը , ինչպէս որ մենք ալ այս հակառակ կրբերը կը զգամք , պէտք է մեր կրօնքին ամենէն մեծ և առաջին փիլիսոփային հետեւինք , Պօղոս առաքելոյն , որ ըսաւ . « Եւ ընդ լաւ , ցոյզ և խնդալ ընդ խնդացողս » . այս է ճշմարիտ սրտակցութիւն , որ չափը չանցնիր . սիրտը միայն մէկ դի չի պառկիր , գիտէ որ մէկալ դին ալ պէտք է դառնալ՝ կը նայի մէջ տեղուանքը դրտնուի :

Ուրեմն ոչ հերակլիտէս և ոչ Պիմոկրիտոս , այլ ստոյգ իմաստունն Պօղոս , և իր ամենիմաստ վարդապետն Վրիատոս . որ թէպէտ և սրտանց սուգի մէջ էին աշխարհիս չարեաց վրայ , բայց ընկերութեան մէջ զուարթերես . և մեզի սրտի հանդարտութիւն սորվեցուցին և ոչ ալեկոծութիւն , ինչպէս որ չարեաց վրայ մտածողաց սիրտն կ'ունենայ : Բրդով աշխարհատես , գիտցիր՝ որ Եսով և ալիք , Սարգ և չարիք . քանի որ մէկն կայ մէկալն ալ կ'ըլլայ . բայց ինչպէս ծովն երբեմն կը հանդարտի երբեմն կը յուզի , այսպէս ալ է մարդկանց բնութիւնը , երբեմն խաղաղ երբեմն խռովի . խաղաղութեան ատեն ուրախ կեցիր , բայց մի կարծեր թէ միշտ խաղաղութիւն կ'ըլլայ . խռովութեան ատեն՝ զգոյշ կեցիր և մի կարծեր թէ միշտ խռովութիւն կը տես . ալեկոծութեան և չարեաց չափն ալ կայ . երբոր մանրեն ալիք և ոչ սաստիկ հովեր՝ կտրիճ նաւապետը՝ ծիծաղելով կ'անցնի անոնց սպառնալեաց միջէն . այսպէս ալ կտրիճ մարդը՝ (և պէտք է որ մարդ կտրիճ ըլլայ) շատ չարեաց վրայ՝ որ ըստ ինքեան փնաս մը չեն հասցըներ մեզի , կամ կրնանք դիւրաւ տեղի տալ , պէտք

է որ ծիծաղի՝ քան անճրրկած վախկոտ լըխկոտ կենայ ու լայ : Իսկ թէ որ հոյն ու ծով սաստկացած՝ նաւուդ հետ կը պատերազմին , կամ պէտք է նաւահան գիտ մը քաշուիս կենաս՝ ինչուան որ մրրիկն անցնի , կամ ճարտարութիւնդ բանեցընես՝ մրրիկն սպառնալեաց դէմ ճամբադ առաջ երթալով . գիտնալով որ ճարտարութիւնն , հնարք և համբերութիւնն է որ կը յաղթէ անոր , զէնքով հետը կուռիլ չըլլար : — Պաշտպանէ զքեզ և զընկերդ՝ թէ որ փնասը քեզի կը հասնի , և կրնաս պաշտպանել . մէկդի քաշուէ՝ թէ որ փնաս մը չկայ . իսկ թէ որ քաշուիլդ ալ ուրիշի փնաս է , և քու ուժդ ալ չարեաց դէմ չի բաւեր , յիշէ հոս , ո՛վ մարդ , որ դու հերակլիտէայ և Պիմոկրիտոսի կարծածին պէս բաղդի խաղալիկ չես՝ հապա Մատուծոյ մը ստեղծուած և պաշտպանածն ես . ա՛ն համբերութեան պահպանակը , դա տաստանը յանձնէ Մատուծոյ . և դուն քեզի կարելի զգուշութիւններդ ընելով՝ սպասէ Մատուծոյ ալ . գիտցիր որ ամէն վշտաց դէմ և մանաւանդ անոնց որոնց ճար չես տեսներ՝ ամենէն խելացի ամենէն զօրաւոր և մէկ հատիկ դեղն է համբերութիւն . մէկ հատիկ մսիթարանքն է խիղճը մաքուր պահել խռովութեանց մէջ , և մէկ հատիկ յոյսն է՝ Մատուծ ապաւինիլն :

Պիմոնթենէս ասէ . Որպէս զցորեան ոչ ի գեղեցիկ դաշտէ և յարտէ դովեմք , այլ որ հայ գեղեցիկ լինի ի կերակուր , և ոչ զայր ի յաղգէ տղնուի , այլ որ բնութեամբ և յեղանակաւ լուսագոյնք իցեն :

Չոս հարցեալ թէ ո՞րք իցեն քաջատոյժն , ասէ . Որք յաղթեն փառաց և ընչից և հեշտութեանց և կենաց անցաւորաց , և որ սոցին հակառակացն վեհագոյնք իցեն՝ օղջատութեան և անփառութեան յուսոյ և մահու :